

РАЦІОНАЛЬНІ РОЗМІРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ: ГЕНЕЗА НАУКОВОЇ ДУМКИ

Гуторов А.О., аспірант*,
Харківський національний аграрний університет
ім. В.В. Докучаєва

У статті надано ретроспективний аналіз формування поняття раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств. Дано авторське визначення даного поняття

The retrospective analysis of formation the concept of the agricultural enterprises' rational sizes is given in the article. Author's definition of this concept is made

Постановка проблеми. В умовах ринкової економіки на підприємства значний вплив мають дії законів попиту й пропозиції, першочерговості потреб людини, спадної віддачі, конкуренції, зростання додаткових витрат тощо.

У сільському господарстві в умовах переважно досконалої конкуренції та нееластичності попиту на продукцію на перший план виходить дія закону ефекту масштабу виробництва. Ефект масштабу виробництва тісно пов'язаний з розмірами виробництва, а відтак своєю кінцевою метою ставить визначення найбільш ефективних, раціональних розмірів підприємств.

Внаслідок проведення аграрної реформи в Україні землі сільськогосподарського призначення були розпайовані, а крупне великотоварне спеціалізоване сільгоспвиробництво – фактично припинило своє існування. Формування нових аграрних підприємств відбувалося досить хаотично, без дотримання науково-обґрунтованих норм і принципів спеціалізації, концентрації та розміщення сільськогосподарського виробництва. Неоптимальність сільгосппідприємств за розмірами впливає не лише на їх прибутковість та конкурентоспроможність, а й трансформується у національну кризу агропромислового виробництва, ставлячи під загрозу засади продовольчої безпеки України.

Саме тому актуальними постає питання узагальнення наукових знань, підходів до формування раціональних за розмірами сільськогосподарських підприємств з урахуванням новітніх досягнень науки та потреб сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні сторони проблеми визначення оптимального розміру сільськогосподарських підприємств досліджувалися багатьма вченими: Й.Г. Тюненом, К. Марксом, М.О. Каришевим, О.В. Чановим, В.І. Леніним, М.І. Туган-Барановським, П.А. Кальмом, Г.Г. Котовим, І.А. Боро-діним, С.Г. Колесневим, Н.Р. Образцовою, М.Є. Браславцем, О.В. Купріяновим, В.Ф. Тарасевичем [3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14] та ін. Серед науковців сучасності методологічними та прикладними аспектами встановлення оптимальних розмірів сільгосппідприємств у різні часи займалися: С.М. Волков, Б.А. Черняков, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, С.В. Мочерний, О.М. Онищенко, В.І. Пастернак, О.В. Ульянченко, В.Я. Амбросов, М.О. Бесєдін, П.К. Канінський, М.В. Калінчик, М.Ф. Соловйов [1, 2, 8] та ін. Проте, як показав аналіз останніх літературних джерел, у сучасній науковій літературі практично відсутні наукові теоретичні розробки та узагальнення з даного питання.

Формулювання цілей статті. Цілями даної статті є ретроспективний аналіз та відповідне узагальнення існуючих наукових поглядів на проблему оптимальності розмірів сільськогосподарських підприємств з метою визначення такого поняття як «раціональні розміри сільгосппідприємств».

Виклад основного матеріалу. Найбільш ранню постановку питання щодо впливу транспортних витрат на розмір земельної ренти, а також знаходження оптимального розміщення сільськогосподарського виробництва від ринків збуту виклав Й.Г. Тюнен в 1826 р. у праці «Ізольована держава по відношенню до сільського господарства та національної економіки». Використовуючи математичні методи Й.Г. Тюнен довів, що оптимальна схема розміщення сільськогосподарського виробництва – це система концентричних кіл різного діаметра з містом у центрі. Причому на найбільш віддаленому колі, де ведеться сільгоспвиробництво, величина земельної ренти дорівнює нулю [14]. Проте ні він, ні його послідовники не давали відповіді безпосередньо про розміри сільгосппідприємств.

Першим російським ученим, який звернув увагу на розміри сільгосппідприємств, був А.П. Людоговський, який серед факторів, що впливають на дохід сільського господаря, головним

* Науковий керівник: доктор екон. наук, професор Ульянченко О.В.

визначив розмір площі землекористування [5].

Одні з перших теоретичних узагальнень щодо переваг крупного сільгоспвиробництва над дрібним було зроблено К. Марксом у 1867 р. у праці «Капітал» та інших статтях. Різко критикуючи парцелярну приватну форму власності на землю, К. Маркс убачав саме в ній причини «бід» сільського господарства. Він писав: «у тій же мірі, в якій подрібнюється земля, зменшується її родючість. Застосування машин для обробітки ґрунту, поділ праці, крупні меліоративні міроприємства... – становляться все більше і більше недоступними, а невиробничі витрати на обробіток ґрунту зростають у тій же пропорції, як і подрібнення власне цього засобу виробництва» [6]. Більше того, «дрібна земельна власність самою своєю природою виключає розвиток суспільних виробничих сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, тваринництво в крупних розмірах, прогресивне застосування науки» [7, с. 372]. Дрібна приватна власність на землю за своєю природою призводить до «нескінченного дроблення засобів виробництва й відокремлення самих виробників, надмірного марнування людської сили» [7, с. 372]. К. Маркс робить висновок, що «прогресивне погіршення умов виробництва та подорожчання засобів виробництва – необхідний закон дрібної власності» [7, с. 372].

Питання розмірів сільськогосподарського виробництва не залишило без уваги і видатного українського економіста М.І. Туган-Барановського. У своїх працях учений намагається співвіднести велике і мале сільгоспвиробництво, раціонально оцінити усі його переваги й недоліки. Головний недолік великого сільськогосподарського господарювання М.І. Туган-Барановський убачав у необхідності найманої праці, яка, за його словами, не забезпечує достатнього нагляду і бережливого ставлення до реманенту, худоби, землі [10].

Опрацювавши існуючу наукову літературу, В.І. Ленін у 1910-1919 рр. видає ряд праць та статей, у яких обґрунтовує беззаперечні переваги крупного сільгоспвиробництва над дрібним. Він зазначав, що перевага великого виробництва в землеробстві полягає не лише «...в меншій втраті культурної площі, в заощадженнях на живому і мертвому реманенті, в більш повному використанні реманенту, в більшій доступності кредиту, але також і в комерційній перевазі крупного виробництва, в застосуванні цим останнім науково-освічених керівників господарства» [4, с. 118] тощо.

У той же час В.І. Ленін вказував і обмеження щодо дії закону переваги великого сільгоспвиробництва над дрібним: «... перевага крупного виробництва в землеробстві має місце лише до певної межі... Само собою розуміється також, що ці межі не однакові для різних галузей сільського господарства та при різних суспільно-економічних умовах» [4, с. 111].

Першим, хто комплексно підійшов до проблеми саме оптимальності розмірів сільськогосподарських підприємств, був російський економіст О.В. Чаянов. У своїй праці «Оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств» (перше видання 1923 р.) він зазначає: «Ми з безсумнівною повинні визнати, що при інших рівних умовах, крупне господарство завжди буде мати значну перевагу перед дрібним господарством: це один з основних законів економіки і було б безглуздо його заперечувати» [12, с. 6].

Після стислого аналізу останніх на той час досліджень із даної тематики О.В. Чаянов ставить проблему оптимальності розмірів сільгосппідприємств як проблему «знаходження таких розмірів площі експлуатації, при яких, при інших рівних умовах, собівартість отримуваних продуктів буде найменшою» [12, с. 18].

У цілому ж, О.В. Чаянов та його послідовники М.Д. Кондратьєв, О.М. Челінцев, С.Л. Маслов та ін. вважали, що розвиток сільського господарства, інтенсифікація виробництва можливі лише у кооперованих селянських господарствах. Вони пропонували створювати великі сільгосппідприємства не шляхом колективізації та націоналізації землі, а шляхом вертикальної інтеграції і лише в кооперативних формах. Такий підхід передбачав поступову індустріалізацію й капіталізацію сільськогосподарського виробництва на базі більш-менш крупних селянських господарств, а тому суперечив тогочасній політичній ідеології.

Слід зазначити, що у 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), на якому було поставлене завдання перетворення дрібних індивідуальних господарств у великі колективні. У 1927-1929 рр. провідна роль у методичному обґрунтуванні проведення колективізації належала наркому землеробства УРСР, академіку ВАСГНІЛ О.Г. Шліхтеру, який шляхом групувань та порівнянь довів, що великі сільгосппідприємства є не лише більш прибутковими порівняно з дрібними і середніми, а й мають вищу урожайність основних сільськогосподарських культур, більше вносять добрив з розрахунку на одиницю площі, краще забезпечені капіталом, а відповідно мають і вищі показники фондооснащеності виробництва і фондоозброєності праці, більш продуктивні використовують системи машин і продуктивну худобу, мають вищу продуктивність праці тощо [13].

Безпосередньо проблема оптимізації розмірів сільгосппідприємств постала після прийняття постанови ЦК КПРС «Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства

СРСР» (березень 1965 р.).

Академік ВАСГНІЛ С.Г. Колеснев вказував на наявність загальних принципів оптимізації та на неможливість існування уніфікованого підходу до визначення оптимальних розмірів сільгоспідприємств у межах країни [9].

У 1965 р. ВНДІЕСГ було видано перші методичні рекомендації щодо встановлення оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств та їх внутрішньогосподарських підрозділів. Під оптимальними розмірами розуміли «... такі розміри підприємства, які дозволяють, при інших рівних умовах, досягати найбільш високих виробничих результатів – більш високого рівня сільськогосподарського виробництва та його рентабельності» [11, с. 7]. Установлення раціональних розмірів за розміром земельної площі господарства мало на меті забезпечення сталості землекористування.

Майже аналогічне визначення давали К.Г. Луговський, П.Ф. Ведінчев, Г.Г. Котов, Н.Р. Образцова та ін.

Слід зазначити, що П.А. Кальм визначав поняття «раціональні розміри» і «оптимальні розміри» як синоніми [3].

Певним переломним етапом у розвитку радянської наукової думки стала постанова ЦК КПРС (червень 1976 р.) «Про подальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції» – відтоді основна увага науковців була приділена саме цій проблематиці, а проблема оптимальності розмірів сільгоспідприємств відійшла на задній план і вважалася розв'язаною.

В Україні в грудні 1990 р. було проголошено аграрну та зе-мельну реформу; прийнято новий Земельний кодекс, за яким право власності (володіння, розпорядження й користування) землею належало народу України. А тому, питання оптимальності розмірів сільгоспідприємств ставилось досить однобоко – оптимізувались розміри лише селянських (фермерських) господарств.

У 1992-1993 рр. методичне забезпечення оптимізації розмірів фермерських господарств виконувалося групою вчених під керівництвом В.Я. Месель-Веселяка. Зазначалося, що оптимальні розміри селянських (фермерських) господарств мають «... забезпечувати оптимальні обсяги виробництва продукції для досягнення високої ефективності галузей, раціонального використання трудових ресурсів, основних виробничих фондів, зниження собівартості продукції та підвищення продуктивності праці» [8, с. 227].

С.В. Мочерний депо узагальнив трактування поняття оптимальних розмірів – «Оптимальний розмір підприємства – розмір підприємства, якому відповідають найкращі техніко-економічні показники витрат на виготовлення продукції та найменша питома вага у собівартості продукції транспортних витрат на доставку сировини й готових виробів споживачам. ...Оптимальний розмір підприємства сільськогосподарського є такий, що створює сприятливі умови для управління і забезпечує найпродуктивніше використання інших засобів виробництва» [1, с. 630].

Визначення П.П. Руснака, В.Г. Андрійчука, А.А. Ільєнко С.П. Азізова, П.К. Канінського, О.В. Мазуренко та ін. є практично однаковими за своїм значенням, хоча і акцентують увагу на окремих елементах раціональних розмірів сільськогосподарських підприємств.

У своїх наукових дослідженнях одні дослідники вживають поняття «раціональні розміри», інші ж – «оптимальні розміри. При цьому усі автори зазначені поняття ототожнюють. Виходячи з цього, на нашу думку, слід звернутися до наукової методології та з'ясувати спільне й відмінне у поняттях «раціональне» та «оптимальне».

У різних тлумачних словниках зазначено, що «раціональний» (лат. ratio – розум, rationalis – розумний) – це такий, який ґрунтується на вимогах розуму, логіки; спрямований до кращого – оптимального. Синонімом є поняття «доцільний» – відповідний поставленій меті, практично корисний. «Оптимальний» (лат. optimus – найкращий) – це такий, який найбільш повно відповідає заданим умовам; найкращий з можливих варіантів [1, 2].

Таким чином, під «раціональним» слід розуміти певний інтервал меж, які є логічно, науково обґрунтованими, відповідають поставленій меті та є практично застосовуваними й корисними. Даний інтервал є динамічним і містить у собі певне оптимальне значення. Під «оптимальним» слід розуміти найкращий варіант із сукупності можливих, яких повністю відповідає заданим умовам на даний момент часу. Дана величина є статичною і не змінюється під впливом зовнішніх чинників.

Звідси, поняття «раціональний» є більш широким за поняття «оптимальний». На нашу думку, величина оптимуму виступає критерієм для визначення раціональних меж.

Висновки та пропозиції. Враховуючи, що умови господарювання, економічні процеси, природні чинники та інші фактори, які мають вплив на розміри підприємств є плінними, динамічними величинами, то найбільш прийнятним і коректним буде застосування поняття «раціональних розмірів» сільськогосподарських підприємств.

Узагальнюючи класичні погляди на поняття «раціональні розміри» та «оптимальні розміри» сільгоспідприємств та з урахуванням вищевикладеного про сутність та змістовність понять «раціональний» і «оптимальний», вважаємо, що у сучасних умовах господарювання під раціональними розмірами сільськогосподарського підприємства слід розуміти наступне. Це такі розміри сільгоспідприємства, які, за інших однакових умов ведення господарства, надають можливість максимізувати цільовий показник діяльності підприємства (прибуток, обсяг виробництва продукції) з урахуванням національних потреб при мінімальних витратах виробництва, тим самим підвищуючи рівень конкурентоспроможності підприємства на ринку, створюючи умови для його сталого розвитку на засадах розширеного відтворення, у т.ч. і ґрунтового потенціалу, та дають можливості підприємству провадити заходи соціальної відповідальності бізнесу.

Література.

1. Економічна енциклопедія: в 3 т. Т. 2: К(концентрація капіталу – П (портфельний аналіз) / Ред. рада Б.Д. Гаврилишин; За ред. С.В. Мочерного. – К.: Академія, 2001. – 848 с.
2. Економічна енциклопедія: в 3 т. Т. 3: П (порушництво) – Я (японський центр продуктивності) / Ред. рада Б.Д. Гаврилишин; За ред. С.В. Мочерного. – К.: Академія, 2002. – 952 с.
3. Кальм П.А. Оптимальные размеры производства в сельскохозяйственных предприятиях / П.А. Кальм. – А.: Лениздат, 1973. – 48 с.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений: в 55 т.; Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1967. – Т. 4: Капитализм в сельском хозяйстве / В.И. Ленин. – 1967. – С. 111-118.
5. [Людоговский А.П. Настольная книга для русских сельских хозяев: в 2 т. Том I. – СПб: Издание А.Ф. Девриена, 1875. – 920 с.](#)
6. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 39 т.; Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1961. – Т. 7: Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г.: III. Последствия 13 июня 1849 г. / К. Маркс. – 1961. – С. 84.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 39 т.; Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1961. – Т. 25, Ч. 2: Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: Т. 3, Кн. III: Процесс капиталистического производства, взятый в целом / К. Маркс. – 1961. – С. 372-376.
8. Розвиток форм господарювання на селі / за ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: Урожай, 1993. – 376 с.
9. Специализация и размеры сельскохозяйственных предприятий / под ред. С.Г. Колеснева. – М.: Сельхозиздат, 1963. – 385 с.
10. Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний / М.І. Туган-Барановський. – К.: Наукова думка, 1994. – 263 с.
11. Установление оптимального размера сельскохозяйственных предприятий (совхозы, колхозы) и их внутрихозяйственных подразделений: Методическое пособие в помощь руководителям и специалистам сельскохозяйственных органов, совхозов и колхозов. – М.: ВНИИЭСХ МСХ СССР – ИЭ АН СССР, 1965. – 82 с.
12. Чаянов А.В. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий / А.В. Чаянов. – М.: «Новая деревня», 1928. – 92 с.
13. Шліхтер О.Г. Проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства / О.Г. Шліхтер. – Х.: Держ. вид-во України, 1930. – 625 с.
14. [Thünen J.H. Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie / J.H. von Thünen. – Jena: Verlag von Gustav Fischer, 1910. – 680 S.](#)